

KİTAP TANITIMI VE DEĞERLENDİRME

BOOK REVIEW

Arnold Talbot Wilson, *Loyalties Mesopotamia, (1914-1917), A Personal and Historical Record*, Oxford Üniversitesi Yayınları, Birinci Cilt, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, Oxford 1936, 340 s.

Cengiz KARTIN*

Özet

Arnold Talbot Wilson, İngiltere’de dünyaya gelmiştir. İyi bir eğitimin ardından Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere’nin Irak’ı işgal etmesi ile başlayan süreçte Bağdat’a atanan ilk sivil komiserdir. Onun *Loyalties Mesopotamia, (1914-1917), A Personal and Historical Record* başlıklı çalışması kendisinin 1914-1917 tarihleri arasında Irak’taki anılarına dayanmaktadır. Çalışmada; Basra, Kurna başta olmak üzere İngiltere’nin bölgede nasıl bir işgal planına sahip olduğunu, bölgeyi işgal ettikten sonra ise bölgedeki düzeni nasıl inşa ettiğini açıklanmaktadır. Bu çalışma İngiltere’nin bölgede planladığı uzun soluklu planın kodlarına sahiptir. Çalışmada verilen nüfus istatistikleri ve coğrafya ile ilgili bilgiler, bu açıdan düşünülmelidir.

Çalışmada birçok İngiliz yetkilinin özellikle asker kökenli olanların resimlerine yer verilmiş, ayrıca Birinci Dünya Savaşı’nda Irak’ta öldürülen İngiliz personelin nerede, ne zaman ve kimler tarafından öldürüldüğü de liste halinde sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Arnold Talbot Wilson, İngiltere, Irak, Basra, Türkler

Abstract

Arnold Talbot Wilson was born in England. In the pursuit of a good education, he was the first commander who was signed to Baghdad in the process of the England’s invasion of Iraq after the First World War. His studies *Loyalties Mesopotamia, (1914-1917), A Personal and Historical Record* is based on Wilson’s memories between 1914-1917. In this study, it is explained that what kind of invasion plan England had in the region and how they built the order in the region after invading it. This study also has the codes of the long term

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Kayseri/Türkiye.
cengizkartin@gmail.com

plan that England planned in the region. The information about the geographic and the demographic statistics in this study should be considered from this point.

This study has lots of photography of English person –especially soldier–origin and also there is a list of where, when and by whom the English personnel was killed in Iraq during the First World War.

Key Words

Arnold Talbot Wilson, England, Mesopotamia, Basra, Turks

1. ÇALIŞMANIN SAHİBİ ARNOLD TALBOT WİSLON'IN (1884-1940) KISA YAŞAMI

Arnold Talbot Wilson, 18 Temmuz 1884'te İngiltere'nin Bristol kentinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babası Canon J. M. Wilson'ın da müdür olarak görev yaptığı Clifton College'de alan Wilson, ardından Royal Military College'e devam etmiş, koleji birincilikle bitirdikten sonra, 1907-1909 arasında Hindistan Politik Bürosu'na bağlı olarak İran'da görev yapmıştır¹.

1909-1913 arasında İran'ın Luristan bölgesinde görev yapan Wilson², 1914'te Türk-İran sınırının tespiti için oluşturulan kurulda görev almış³; akabinde de İngiltere'nin ilk Irak Yüksek Komiseri olan Percy Cox'un emri altında, 1918-1920'de İngiltere'nin ilk Bağdat sivil yöneticisi olarak Bağdat'ta oldukça katı ve kuralcı bir yönetim yürütmüştür⁴. Bu görevden Ekim 1920'de istifa ettikten sonra⁵, Anglo-Persian Oil Company'nin yönetimine atanan Wilson, emekli olacağı 1932 tarihine kadar bu görevi yürütmüştür. 1933'te House of Common'a (İngiliz parlamentosu) seçilen Wilson, 55 yaşında olmasına rağmen İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle gönüllü olarak İngiliz hava kuvvetlerinde pilotluk yapmış, 1940 yılının kasım ayında ölmüştür⁶.

2. ÇALIŞMANIN İÇERİK YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

Birinci Dünya Savaşı tüm insanlık için olduğu gibi Osmanlı Devleti için de tam bir yıkım olmuştur. Bu yıkım Osmanlı Devleti için Ortadoğu'nun tamamen elden çıkmasının ötesinde devletin tarih sahnesinden çekilmesine neden olacak bir süreci ifade ediyor olması açısından da son derece önemlidir.

-
- ¹ Robert Pearce, "Wilson, Sir Arnold Talbot (1884-1940)", *Oxford Dictionary of National Biography*, C. 59, New York 2004, s. 487; "Obituary: Lieut.-Colonel Sir Arnold Talbot Wilson, K. C. I. E., C. S. I., C. M. G., D. S. O., M. P.", *The Geographical Journal*, C. 97, No. 1, Haziran 1941, s. 72; Mark Jacobsen, "Only by the Sword: British Counter- Insurgency in Iraq 1920", *Small Wars And Insurgencies*, C. 2, No. 2, 1991, s. 324; D. K. Fieldhouse, *Kurds, Arabs and Britons: The Memoir of Wallace Lyon in Irak*, I. B. Tauris Yayınları, Londra 2002, s. 92; Öke'ye göre Talbot Wilson, 19. Yüzyıl sömürgecilerinden birisidir. Bkz. Öke, Mim Kemal, *Musul Komplosu 1918-1926*, Genişletilmiş Altıncı Baskı, İrfan Yayınları, İstanbul 2012, s. 70.
 - ² Susan Meiselas, *Kurdistan: In The Shadow of History*, Random House Yayınları, New York 1997, s. 381.
 - ³ Gilbert Ernest Hubbard, *From the Gulf to Ararat: An Expedition Through Mesopotamia and Kurdistan*, E. P. Dutton Company Yayınları, New York 1917, s. 17; Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Ernest Gilbert Hubbard, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat: Mezopotamya ve Kürdistan Üzerinden Bir Sefer*, Çeviri: Galip Alçıtepe, Aram Yayınları, Diyarbakır 2012; Yalnız hemen belirtmek gerekir tercüme kitabın özeti gibi hazırlanmış. Orijinal eser 273 sayfadan mürekkeptir.
 - ⁴ Amal Vinogradov, "The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics", *International Journal of Middle East Studies*, C. 3, No. 2, Nisan 1972, s. 138; Michael M. Gunter, *Historical Dictionary of The Kurds*, The Scarecrow Yayınları, Oxford 2004, s. 210-211; Bu atamanın tarihini Pearce, 1915'ten başlatır. Bkz. Robert Pearce, "Wilson, Sir Arnold Talbot (1884-1940)", *Oxford Dictionary of National Biography*, C. 59, New York 2004, s. 487.
 - ⁵ William Rupert Hay, *Kürdistan'da İki Yıl 1918-1920*, Çeviri: Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2005, s. 372; Naiden bu tarihi yanlış şekilde kasım olarak vermektedir. Bkz. F. S. Naiden, "British Scholar-Administrators and Iraq", *The Journal of The Historical Society*, C. 7, No: 2, Haziran 2007, s. 196.
 - ⁶ "Obituary: Lieut.-Colonel Sir Arnold Talbot Wilson...", s. 72; Georgina Howell, *Daughter of The Desert, The Remarkable Life of Gertrude Bell*, Londra 2006, s. 360; Pearce, "Wilson, Sir Arnold ...", s. 489.

Almanya ile birlikte bu savaşa dâhil olan Osmanlı Devleti'nin karşısında -genelde Ortadoğu, özelde Irak'ta- karşısına çıkan güç İngiltere olmuştur. Bu tarihlendirmeden önceki döneme bakıldığında İngiltere, Sanayi İnkılabı ile başlayan süreçte teknolojik üstünlüğünü "öteki"nin neye sahip olduğu bilgisi ile işlemeye başladığı 19. asır dünyasında Osmanlı Devleti topraklarına pek çok görevli/ajan göndermiştir. Bu görevliler toplumsal dokuyu, toplumsal hassasiyetleri tespit ettikleri kadar bölgelerin maddi gelir kaynaklarını da tespit etmişlerdir.

Arnold Talbot Wilson, Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin akabinde İngiltere'nin ilk Bağdat Sivil Komiseri olarak görev yapmışsa da bu savaş sırasında da Ortadoğu'da pek çok görevde bulunmuştur. Makaleye konu teşkil edilen çalışmanın birinci cildi Wilson'ın Bağdat Sivil Yönetimi idaresinin başına geçmeden önce 1914-1917 dönemindeki anıları ve gözlemleri ile İngiltere'nin Bağdat Sivil Yönetimi'ni kurması ve idaresine hasredilmiştir.

Çalışmanın İngilizce olarak kaleme alınması sebebiyle, Türk bilim camiasında çok az bilinmesi ve bunun neticesi olarak yapılan akademik çalışmalarda çok az atıf yapılması, çalışmanın değerinin yeterince takdir edilemesinden kaynaklanmaktadır. Yalnız burada hemen ifade edilmesi gereken husus, çalışmanın bir İngiliz yetkili/devlet adamının gözlemlerine dayanmasından dolayı, çalışmada kimi yanlı değerlendirmelerin bulunduğu her zaman göz önünde tutulması gerçeğidir.

Çalışmanın ilk bölümü "Basra'nın İşgali" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girmesi ile birlikte Basra vilayetinde aldığı önlemlerin aktarıldığı görülmektedir. Savaşın başlamasının akabinde Şattü'l-Arab ve Muhammerah bölgesine gelen İngilizlere karşı Osmanlı yerel yetkililerinin uyarıları ve bölgenin boşaltılması gibi taleplere karşı İngilizlerin hangi siyaseti takip ederek bölgeye yerleştiklerinin açıklandığı bölümde en ilginç husus İngilizlerin -özellikle Abadan bölgesinde mevcut olan- bölge petroleri ile ilgili nasıl bir siyaset takip edeceklerinin aktarıldığı kısımlar olmuştur. Yine bu bölümde çok önemli bir bilgi olarak 1914'te İngilizlerin bölgeye geldiği tarihlerde bölgede ileri gelen Arap liderlerinin Osmanlı idaresine sadık kaldıkları ifade edilmiştir. Bu sadakatın İngilizler lehine değişiminin maddi kaynakları ve Sir Percy Cox'un bölgede etkili kişilerle ikili dostluklarını maddi öğelerle desteklemesi de yine bu bölümde ele alınan konular arasında yer etmiştir. Bu bölümde dönem içerisinde bölgede görev yapan Hindistan Ordu birliğinde görevli Korgeneral Sir W. S. Delemain'ın, Yüzbaşı R. L. Birdwood'ın, Field-Marshal Sir Arthur A. Barrett'in, Basra Naibi olan Seyit Talip Paşa ibn Seyid Receb'in, Yüzbaşı F. L. Dyer'in birer resmi eklenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünün başlığı “Kurna’nın İşgali ve Şuaybiye Savaşı”dır. Bölümde İngilizlerin Basra Körfezi’ne çıkartma yapma girişimleri sonrasında cihat ilanının bölgedeki tesirlerine yer verilmiştir. Bu cihat ilanı ile birlikte başlayan mücadele ortamında Süleyman Askerî Bey’in faaliyetleri, Yüzbaşı Dyer ve Shakespear’ın bölgede öldürülmeleri, petrol alanlarının korunması için İngilizlerin geliştirdikleri strateji konu edilmiştir. Bölümde dikkati çeken en ilginç kısımlar, İbn Suud ile başlayan münasebetlerin gelişiminin açıklandığı kısımlar olmuştur. Bunlara ilave olmak üzere bölümde Ortadoğu uzmanlarından bir çok makale ve çalışmanın sahibi olan Sir Percy Sykes’in bölgede yapmış olduğu çalışmalara yer verilmiş; ayrıca Ahvaz ve Bushire’de İngilizlere karşı gelişen asayiş sorunları ve Ahvaz başta olmak üzere yörede gerçekleşen savaşlarda İngiliz ve Osmanlı kayıplarına dair sayısal bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde, 1909’da İbn Suud ve Mübarek Es-Sabah’ın Kuveyt ileri gelenleri ile birlikte çekilmiş bir resmi, Yüzbaşı W. H. I. Shakespear, Korgeneral E. Leachman ve yerel kıyafeti ile çekilmiş bir Arabın resmi yer almıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümü “Huzistan operasyonları ve Amara’nın İşgali”ne ayrılmıştır. Bölümde 1909-1914 aralığında Bushire ve Ahvaz yöresinin sınır tahsisi çalışmalarına katıldığından bahseden Wilson, bu bölümde Korgeneral G. I. Doknıçy’nin bir resmine ve çarpışmalarda verilen kayıplara yer vermiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü “Nasiriye’nin İşgali”ne ayrılmıştır. Bu bölümde Basra ve yöresinin İngiliz siyasetindeki önemine yer veren yazar, Türklerle yapılan çarpışmalar sırasında bölgedeki konumlarının tam bir emniyet içerisinde olmadığından bahisle nasıl ihtiyatlı-cüretkâr bir politika takip ettiklerine yer vermiştir. Yalnız bu ihtiyatlı-cüretkârlık sırasında bölgede bulunan Arapların zayıflıklarının tespiti ile birlikte İngiliz siyasetine entegre etmenin de yollarının denenmeye başlandığı da kimi örneklerle açıklanmıştır. Bu örneklerin açıklandığı kısımda İngiliz kayıplarını da neredeyse günlük olarak veren Wilson, 1920’de İngiltere’nin ilk Irak Yüksek Komiseri olacak olan Percy Cox’un bu tarih aralığında bölgedeki etkinliğinden de bahsetmiştir.

Çalışmanın beşinci bölümü “Basra Vilayeti Yönetim Sisteminin Kurulması”na hasredilmiştir. Basra vilayetinin işgali ile birlikte başlayan süreçte Sir Percy Cox’un İngiliz idaresini bölgede yerleştirmek için oluşturduğu düzenin nasıl şekillendiği, bu güç merkezinde polis teşkilatlanmasının yerinin tayini, sivil mahkeme ve gelir departmanlarının kurulması, Necef ve Kerbala yöresinde baş gösteren isyanların sayısal bilgileri, Basra’da Basra Times gazetesinin çıkarılma safhaları ve bu gazetenin çıkarılma hedefleri, Yabancı firmaların Basra’da faaliyetleri, İran yöresinde baş gösteren isyanlar,

yöredeki eğitim, postaneler, telgraf hatları ve Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri bu bölümde anlatılmıştır. Yine bu bölümde 1919 yılı itibariyle yöredeki nüfus ile ilgili bilgilere şu şekilde yer verilmiştir⁷:

Sancak İsmi	Sünni	Şii	Yahudi	Hristiyan	Diğer	Toplam
Basra(Kurna Dâhil)	24.408	130.494	6.928	2.221	1.549	165.600
Amara	7.000	284.700	3.000	300	5.000	300.000
Muntafik (Nasiriye)	11.150	306.220	160	30	2.440	320.000
Toplam	42.558	721.414	10.088	2.551	8.989	785.600

Bu bölümde Sir Percy Cox'un yaşlı bir fotoğrafına yer veren Wilson, İngiltere'nin Irak'ta Percy Cox'dan sonra Yüksek Komiser olarak görev yapacak olan Henry Dobbs'un özelliklerinden bahsederken Ortadoğu, İran, Irak, Afganistan, Hindistan ve Belucistan yöresindeki uzmanlığından sitayişle bahsetmiştir. Yine Wilson, o dönemde yüzbaşı rütbesinde olan E. W. C. Noel haricinde, Dr. M. Y. Young, R. W. Bullard, E. B. Soane, D. L. R. Lorimer, Albay Leachman'ın görev yerleri ve sorumluluklarından bahsettikten sonra, bölgedeki su sisteminin kaynakları, Basra'da çıkarılmaya başlanan Basra Times gazetesinin yayın etkisi, Basra'da oluşturulmaya başlanan sağlık sisteminin sorunları, bölgede etkinlik yürüten Amerikan misyonerlerinin isimleri, faaliyetleri ve bölgedeki İngiliz sivil yöneticilerinin isim listesine yer vermiştir. Bu bölümde resmine yer verilen isim ise Sir Henry R. C. Dobbs olmuştur.

Çalışmanın altıncı bölümü "1915'te Bağdat Üzerine Yapılan İlk İlerleme"ye hasredilmiştir. Bu bölümde genel olarak petrol alanlarının nasıl ele geçirilmesi gerektiği ve sonrasında kurulacak olan düzende petrol alanlarının korunması -burada İran petroleri de Irak ile bir bütün olarak düşünülmüştür-, Kut yöresinde gerçekleşen savaş ve Bağdat'a yürüyüş konusu işlenmiştir. Bu yürüyüş sırasında Türklerin bölgedeki gücü de rakamlarla açıklanmıştır. Bu açıklamalara bir örnek teşkil etmesi açısından yazarın verdiği bilgilere göre 1 Ağustos 1915'te Kut yöresinde bulunan Türk kuvvetleri 19 makineli 5.000 silahlı birlik, Nasiriye'den Bağdat'a kadar olan bölgede ise sadece 2.700 silahlı birlikten ibarettir. İngiliz kuvvetlerinin Kut'ta bulunan kuvveti ise 3.000 İngiliz birliği ve 8.000 Hint birliği, 32 makinelidir. 28 Eylül 1915'te yapılan çarpışmanın ayrıntılarına da değinen yazar, 1.700 Türk kaybına mukabil kendi kayıplarını 1.229 olarak vermektedir. Bu kayıplara rağmen İngiliz parlamentosunda İngiliz Başbakanı Asquith'in İngiliz ilerleyişi-

⁷ Arnold Talbot Wilson, *Mesopotamia: Loyalties 1914-1917*, Üçüncü Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra 1936, s. 64.

nin süreceği ve Türklerin yakın bir zamanda savaştan çekilmek zorunda kalacakları gibi çok erken tarihlendirilebilecek olan öngörüsüne de bu bölümde yer verilmiştir. Irak içerisinde toplam 60.000 Türkün kendilerine karşı savaşmak için hazır beklediğini ifade eden yazar, Alman komutan Von der Goltz Paşanın Bitlis ve çevresindeki hareketlenmesinin de kendileri için ciddi tehdit oluşturma potansiyelinden söz etmiş ve Bağdat'a doğru ilerleyiş sırasındaki hem Türk, hem de İngiliz kayıplarını sayı ve tarihlendirmeler ile birlikte vermiştir. Bu bölümde resmine yer verilen İngiliz yetkili Kıdemli Yüzbaşı Edgar C. Cookson'dır.

Çalışmanın yedinci bölümü "Kut Kuşatması ve Kut'un Düşüşü" hakkındadır. Bu bölümde Kut kuşatması öncesinde Osmanlı ve İngilizlerin yapmış olduğu savaş hazırlıkları konu edilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde General Townshend'in kuvvetlerinin maddi gücü hakkındaki bilgileri aktaran yazar, onun ordusunun 7.500 süngü, 1.500 kılıç ve 39 makineliye sahip olduğunu kaydetmiştir. Kut'ta toplam 5.000-6.000 Arabin mevcut olduğunu ifade eden yazar, General Townshend, Sir Percy Cox ve diğer İngiliz askerî personelinin Kut kuşatmasının nasıl yapılması gerektiği hususundaki fikir çatışmalarını vermesiyle bölümü zenginleştirmiştir. Yazar diğer bölümlerin genelinde olduğu gibi bu bölümde de kuşatma sırasında Türk ve İngiliz kayıplarını net sayılar vermek suretiyle maddi verilerle desteklemiştir. Bölümde Kut kuşatması sırasında 3.000 İngiliz, 11.000 Hint ve 5.000 Arap birliğine sahip olan İngilizlerin bunları besleyecek yeterince ikmal yapamadığı da itiraf edilmiştir. Bu itirafa rağmen Enver Paşa ve Halil Paşa arasındaki münasebetleri dikkatli bir şekilde takip ettikleri, istihbari çalışmaları aksatmadıkları da verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Yaşanan çatışmalarda herhangi bir bozgun ihtimalinin sonuçlarının Londra parlamentosunda görüşüldüğü, 2.000.000 pounda kadar ek bütçe teklifinin parlamento tarafından oldukça ihtiyatlı bir şekilde karşılandığı tabloda, Enver Paşa'ya Kut'un boşaltılması karşılığında ciddi bir para teklifinin yapıldığı ancak paşanın bu rakamı hiçbir şekilde düşünmeden reddettiği de verilen en önemli bilgiler arasındadır. Nihayetinde Halil Paşa'nın kuvvetlerinin General Townshend'in kuvvetlerini kuşatarak teslim aldığı tarihte İngiliz kuvvetleri olarak Osmanlıya teslim olan kuvvetlerle ilgili bilgiler Nisan 1916'da şu şekilde aktarılmıştır⁸:

İngiliz görevliler	277
Hint görevliler	204
İngiliz erler	2.592
Hint erler	6.988

⁸ Wilson, *Mesopotamia: Loyalties ...*, s. 99.

Hint geri hizmetli	3.248
Toplam	13.309

Ayrıca 1.025 kişinin ölü ve yaralı olduğu, 721 askerin hastalıktan öldüğü, 2.500 kişinin yaralandığı, 72 kişinin kaybolduğu, 67. Penjap birliğinin neredeyse tamamının yok edildiği veya esir alındığı ifade edilmiştir. Bu bölümde Tümgeneral Sir Charles V. F. Townshend ve Tümgeneral Sir C. J. Melliss'in resimlerine yer verildiği görülmektedir.

Çalışmanın sekizinci bölümü "Hindistan'a Ziyaret ve Kut'un Boşaltılması"na hasredilmiştir. Yazar Bombay ve Delhi'ye yaptığı seyahat ile başladığı bölümde tekrar Basra'ya gelişi sonrasında Şeyh Saad ve Vadi'de yapılan savaşlar, Sir Percy Lake'in yerine yapılan atamada Sir John Nixon'ın, General Gorringe yerine Sir Fenton Aylmer'ın atanması ve son olarak Kut'un güvenli bir şekilde boşaltılması konularını anlatmıştır. Ayrıca Hindistan'a gittiği 1915 Aralık ayında burada dönemin dışişleri bakanı olan Sir Hamilton Grant ile görüşmesine, Şeyh Saad çatışmalarında verilen kayıplar hakkında da kısa bilgilere yer vermiştir. Bu çatışmalar sırasında iletişimin zorluğundan, iklim şartlarının güçlüğünden de bahseden yazar, bu güçlüklerle beraber yapılan üç başarısız taarruzun sonuçları üzerinde de değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu bölümde resmine yer verilen isimler Teğmen H. O. Firman ve Kıdemli Yüzbaşı C. H. Cowley olmuştur.

Çalışmanın dokuzuncu bölümü "Alta Kalanın Canı Çıksın: Esirlerin Kaderi" başlığını taşımaktadır. Bölümde General Townshend ile Halil Paşa arasında gerçekleşen yazışmalarda Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esirlerinin durumlarına yönelik talepler üstten bakan ve adeta talimat veren bir anlayışla kaleme alınmıştır. Bu talepler ve hatta talimatlara varan üsluba rağmen Osmanlı yetkililerinin devlet geleneğini korudukları ve üsluplarını büyük devlet olgunluğu içerisinde sürdürdükleri de yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bölümde ayrıca Kut'un yeniden ele geçirilme girişimi sırasında bölgede yaralı ve ölü, Türk ve İngiliz askerlerinin durumları da yine İngiliz askerlerinin kendi dilinden sunulmuştur. Çalışmanın bu bölümünde verilen Türkleri suçlayıcı kendilerini ise temize çıkarıcı dil, ihtiyatlı bir şekilde değerlendirilmeye muhtaçtır. Yazar bu bölümde sadece subjektif ve tek taraflı bilgileri paylaşmıştır.

Çalışmanın onuncu bölümü "1916 Yılı Gelişmeleri"ne ayrılmıştır. Bu bölümde İngiliz hükümeti yetkililerinden politik görevlilerin işlevleri, yerel kaynaklar ve bu kaynakların kullanımı ile ilgili askerî talepler, askerî yönetim ve sivil amaçların uyumu ya da farklılıkları, vergi departmanı, Sir Mark Sykes'ın bölgeyi ziyareti ile ilgili gelişmeler, Sykes-Picot anlaşması, Yüzbaşı Aubrey ve George Lloyd'un bölgeye gelişi ile birlikte başlayan gelişmeler, sivil yönetimin gelişmesi için yapılan çalışmalar, Basra'da politik büronun

açılışı, Gertrude Bell'in çalışmaları, İran ile olan münasebetler ve Percy Sykes'in burada yapmış olduğu çalışmalar, Hint-Avrupa telgraf hattı ile ilgili gelişmeler ile E. B. Soane'in Bahtiyari aşireti ve Arabistan ile ilgili gözlemlerine ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bölümde ele alınan konularda Basra merkezli olmak üzere yavaş yavaş bölgeye yerleşen İngilizlerin nasıl bir sistem kurdukları, bölgedeki dengeler karşısında hangi yolu takip ettikleri, sistem kurulurken sorumlu olan isimler, bu isimlerin sorumluluk sınırları ve kısa mesleki deneyimleri açıklanmıştır. Yalnız bu bölümdeki açıklamalarda verilen bilgilerde Hindistan Bakanlığı'nda görev yapmış olan görevlilerin Basra başta olmak üzere Ortadoğu'da nasıl görevlendirildikleri Hindistan ve bölgedeki görevlerinin karşılaştırılmalı analizleri yapılmak suretiyle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bölümde bir başka önemli bilgi Gertrude Bell ile ilgili verilen bilgilerdir. Bell'in Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'nun şekillenmesindeki rolü düşünüldüğünde bu bölümde verilen bilgiler oldukça önemlidir. Bölümde ele alınan bir diğer konu Rusya'nın 1916 yılı içerisinde İran'daki ilerleyişi olmuştur. Bu ilerleyiş sırasında bölgedeki Alman ve Rus nüfuz mücadelesine de özel bir yer ayıran yazar, önemli bir bilgi olarak 1915 yılında 100.000 poundluk bir rakamın Almanların eline geçmesini önemli bir bilgi olarak vermiştir. Dönem göz önüne alındığında böyle büyük bir rakamın Almanların eline geçmiş olması itilaf güçlerinin adına oldukça ciddi bir kayıp olarak tarihe geçmiştir. Bu bölümde Kürtlerle ilgili ilk dil çalışmalarını yapmış olan Binbaşı Soane ve onun takipçisi konumunda olan Edmonds'ın İran ve Irak coğrafyasında yapmış olduğu faaliyetler de ayrıntılı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde fotoğrafına yer verilen isimler Sir Mark Sykes, Muhammerah şeyhi Şeyh Hazel ibn Hacı Cabir Han, Abdülaziz ibn Abdurrahman ibn Faysal Es-Suud olmuştur.

Çalışmanın on birinci bölümü "Mezopotamya Komisyonu" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Mezopotamya komisyonunun teşkil edilmesinin tarihî süreci, komisyonda görev alan isimlerin rütbe ve isimleri, komisyonun görev ve yetki tanımlaması, bölgedeki azınlıkların durumu, Mr. Austen Chamberlain'in istifası, Yüzbaşı Aubrey Herbert'in Mezopotamya ile ilgili gözlem ve görüşlerine yer verilmiştir. Ayrıca 1916 ve 1917 yıllarında Baghdad Times ve Basra Times gibi gazetelerin çıkarılma nedenleri, Mezopotamya Komisyonunun bütçe kalemleri ve bu kalemlerin İngiliz parlamentosundaki tartışmaları konu edilmiştir. Bu bölümde resmine yer verilen isim Hindistan Valisi (1910-1916) Baron Hardinge'dir.

Çalışmanın on ikinci bölümü "İletişim Hatlarının Yeniden Organize Edilmesi" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde askerî politika, bu politikanın aktörleri ve bu aktörlerin görüşleri, demiryolu yapımında gelinen son nok-

ta, deniz taşımacılığının yeniden düzenlenmesi, hava birliklerinin düzeni konuları işlenmiştir. Ayrıca bu bölümde ele alınan konulardan biri de önemli sayısal verilerin sunulduğu hastanelerdeki hasta yatak sayıları olmuştur. 1915-1916 yıllarında bölgede konuşlandırılan hastanelerdeki yatak sayılarının artması bölgedeki İngiliz kayıplarının da paralel şekilde arttığını göstermesi açısından önemlidir. Bir başka önemli bilgi demiryolu yapımı sırasında karşılaşılan güçlükler bağlamında ele alınmış; ayrıca Hindistan-Basra arasında ticaret yapan gemi sayılarının ay ay artış sayıları, ticari emtiaların taşınmasında deniz ve demiryollarının konumu ve emtiaların çeşitleri hakkında önemli bilgiler sunulmuştur. Bu bölümde resimleri olan İngiliz görevliler Korgeneral Sir George F. MacMunn, Sir William H. Willcox ve Korgeneral Sir Percy H. X. Lake olmuştur.

Çalışmanın on üçüncü bölüm başlığı “Bağdat’a İlerleyişte İkinci Perde” başlığını taşımaktadır. Bölümde Irak politikası ile ilgili yapılan tartışmalarda farklı yaklaşım ve öneriler, Bağdat’a ilerleyiş sırasında Muhammed Abdullah Hasan’ın İngilizlerle münasebeti, Hindistan birliğinin konumu ve işlevi, yine bu ilerleyiş sırasında körfezde gerçekleşen çatışmalar ve hava operasyonları konu edilmiştir. Yazar, Bağdat’a ilerleyiş sırasında, İngiliz bürokrasisi içerisinde gerçekleşen tartışmalarda kendisi tarafından getirilen önerilere ve bu önerilerin değerlendirilmesine özel bir yer ayırmıştır. Bu değerlendirmelerde dikkati çeken husus Wilson’ın Osmanlı birliklerinin durumu ile ilgili oldukça gerçekçi tespitlere yer vermesi ve İngiliz ilerleyişini daha hızlı yapmak noktasında oldukça cüretkâr bir politikanın takip edilmesini önermesi olmuştur. Yine bu bölümde Türk bilim camiasında çok fazla işlenmemiş bir konu olan İngiliz ordusunda görev alan Hint birliklerinin Irak içerisindeki konuşlanması, kayıpları, görev ve işlevleri de ortaya konulmuştur.

Çalışmanın on dördüncü bölümünün başlığı “Bağdat’ın Ele Geçirilmesi ve Sonraki Operasyonlar” adını taşımaktadır. Bölümde, Diyala nehrinin aşılması sonrası ve Bağdat’ın ele geçirilmesi sırasında Türk yaralılarının Bağdat’tan uzaklaştırılması, işgal sırasında Bağdat halkının işgal güçlerine karşı tutumu, işgal sonrası Bağdat’a yapılan askerî atamalar, General Maude’nin sivil yönetime karşı tutumu, Bağdat’ta kontrolün sağlanması sonrasında Fırat ve Dicle nehirleri istikametinde ilerleyiş, Diyala ve Cebel-i Hamrin çevresinde gerçekleşen çarpışmalar, Samarra’nın işgali ve bu işgaller sırasında Kraliyet Hava Gücü’nün kara ordusuna desteği konuları işlenmiştir. Sözü edilen konular 1917 yılındaki gelişmeler içerisinde değerlendirilmiştir. Bu gelişmeler sıralanırken Türk ve İngiliz birliklerinin sahip olduğu silah sayıları, savaş sırasında yaralı ve kayıpları gibi bilgiler de aktarılmıştır. Bağdat’ın işgali sırasında bölge insanlarının İngiliz askerlerine karşı oldukça mülayim bir tavır takınmasının kendilerinin sunduğu özgürlüğün sembolü

olmasına bağlayan yazar gerek savaş sırasında, gerekse savaş sonrasında İngilizlerin kendilerine muhalif olan güçleri nasıl etkisiz hâle getirdiğini, bu husustaki acımasızlıklarını ise hiçbir şekilde söz konusu etmemiştir. Wilson, çalışmasının bu bölümünde 1919 yılı için Mezopotamya'nın (Irak) nüfusunu Musul hariç olmak üzere etnik temelli olarak şu şekilde tabloşturmuştur⁹:

Bağdat Vilayeti						
Bölge	Sünni	Şii	Yahudi	Hıristiyan	Diğer Dinler	Toplam
Bağdat	130.000	54.000	50.000	15.000	1.000	250.000
Samarra	66.455	14.215	300	80.970
Diyala	54.953	46.097	1.689	397	900	104.036
Kutü'l-Amara	8.578	98.712	381	127	107.798
Divaniye	1.000	192.300	6.000	5.000	200	204.500
Samiye	445	189.000	530	20	5	190.000
Hilla	15.983	155.897	1.065	27	28	173.000
Dulaim	247.000	200	2.600	200	250.000
Toplam	524.414	750.421	62.565	20.771	2.133	1.360.304

Basra Vilayeti						
Basra	24.408	130.494	6.928	2.221	1.549	165.600
Amara	7.000	284.700	3.000	300	5.000	300.000
Muntafik	11.150	306.220	160	30	2.440	320.000
Toplam	42.558	721.414	10.088	2.551	8.989	785.600

Musul Vilayeti						
Musul	244.713	17.180	7.635	50.670	30.180	350.378
Erbil	96.100	4.800	4.100	1.000	106.000
Kerkük	85.000	5.000	1.400	600	92.000
Toplam	425.813	22.180	13.835	55.370	31.180	548.378

Genel Toplam						
Genel Toplam	992.785	1.494.015	86.488	78.692	42.302	2.694.282

Çalışmanın bu bölümü içerisinde günümüzde de batı dünyasının işgalcilerine meşru zemin olarak tanımladıkları “ülkelere özgürlük” söylemi, Bağdat'ın işgali sonrasında “Bağdat Vilayetinin İnsanlarına Beyanname” başlıklı ilanda kendini gösterir. Burada İngiliz askerlerinin Bağdat'a işgal ya da sömürge amacı ile değil; ülkeyi özgürleştirmek için geldikleri mesajı verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın on beşinci bölümü “İngiliz Nüfuzunun Bağdat Vilayetinin İşgalinden General Maude'nin Vefatına Kadar Geçen Süre İçerisindeki Genişlemesi”ne hasredilmiştir. Bu bölümde ele alınan konular Bağdat'ta yüz-

⁹ Wilson, *Mesopotamia: Loyalties ...*, s. 236.

yıllarca devam ettirilmiş olan Türk hâkimiyetinin kanuni düzenlemeleri, Arap liderlerle işbirliği, Nefes ve Samarra yöresinde baş gösteren düzensizlikler, bu süre içerisinde Rusların tutumları, Arapların modern silahlarla silahlandırılmaları, düşman unsurların silahsızlandırılma sorunu, Sir Percy Cox'un Bağdat'a atanma süreci, Bağdat'ta İngiliz sivil yönetiminin kurulması, bu süre içerisinde Mustafa Kemal Paşa'nın olayların gidişatı ile ilgili görüşleri, Diyala ve Hanikin'deki gelişmeler, Ramadi savaşı, Dicle yönünde ilerleyiş, General Maude'ın ölümü ve onun askerî başarıları üzerine olmuştur.

Bu bölümde ele alınan konular -tıpkı diğer bölümlerde ele alınan konular gibi- askerî alanda yapılan mücadelelerin tarihini, savaş malzemelerinin miktarlarını, ölü ve yaralı sayılarını da ihtiva eden bilgilerle donatılmıştır. Yalnız bu bölümde diğer bölümlerde zaman zaman değinilen bir konu olarak Rusların Irak içerisinde sürdürdükleri faaliyetler ile ilgili bilgiler daha derli toplu verilmiştir. Ruslarla sürdürülen hâkimiyet mücadelesinin yanı sıra bölgede bulunan Araplarla işbirliğinin detaylarının verildiği bu bölümde, savaş sonrası oluşturulması planlanan sivil yönetime geçiş çalışmaları hakkında da bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler aktarılırken Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetleri ile ilgili satır aralarında verilen bilgiler, aslında İngiliz askerî bürokratlarının hiçbir detayı gözden kaçırmayan, gelecekte ciddi işler yapabilecek potansiyele sahip Osmanlı askerlerini de yakinen takip ettiklerini göstermesi açısından önemlidir. Burada Mustafa Kemal Paşa için sadece Türkiye değil bütün Ortadoğu için en büyük devlet adamı ifadesinin kullanılması da bu açıdan oldukça önemlidir¹⁰. Bu bölümde resmine yer verilen İngiliz devlet adamları Tümgeneral Sir H. T. Brooking ve Korgeneral Sir Stanley Maude olmuştur (Ek 1).

Çalışmanın son bölümü olan on altıncı bölümün başlığı "1917'de Basra Vilayeti"dir. Bu bölümde öncelikle Basra vilayetinin konumu üzerinde durulmuş, akabinde sivil yönetimin bölgede konumlanması ile birlikte başlayan süreçte, askerî ve sivil bürokratların takviye edilmesi, bölgedeki mali durum, hükümet yayınları ve sağlık sistemi, Amara ve Muntafik yöresindeki genel durum, Arabistan'a yapılan seyahat, Basra'dan ayrılış konularına yer verilmiştir. Bu bölümde ele alınan konulardan birisi olan hükümet yayınlarının ele alındığı kısımda The Baghdad Times, The Basra Times, Iraq in War Time, The Times of Mesopotamia gibi gazete ve süreli yayınlar hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Gerek çıkarılan gazete ve dergilerin ve gerekse bölgede sürdürülen sağlık hizmetlerinin İngilizlerin bölgede kurdukları sistem eliyle yürütülmesinin İngilizlerin bölgede etkin bir yönetim kurma-

¹⁰ Wilson, *Mesopotamia...*, C. 1, s. 265.

sına olanak sağlandığının belirtildiği bölümde, toplanan vergi oranları ile Türklerin hâkim olduğu dönemdeki oranlar kıyaslamalarla açıklanmış, bu kıyaslamalar neticesinde İngiliz yönetiminde, Türk döneminde toplanan vergilerden çok daha fazla vergi toplandığı rakamlar verilmek suretiyle belirtilmiştir. Yalnız burada hemen belirtmek gerekir ki yazar, diğer bölümlerde de olduğu gibi vergi toplamalardaki bu başarının sırrının katı ve acımasız bir yönetim anlayışından kaynaklandığını belirtmekten özenle kaçınmıştır. Bu bölümünde resmine yer verilen görevliler Teğmen E. A. W. Hawke ve Korgeneral E. B. Howell olmuştur.

3. ÇALIŞMANIN BİÇİMSEL YÖNDEN İNCELENMESİ

İlk baskının 1930'da, ikinci baskının ise 1931'de yapıldığı çalışmada zengin bir bibliyografya ile karşılaşmak mümkündür. Ansiklopedi maddelelerinden makalelere, Almanca ve Fransızca eserlere, 1918-1921 dönemi içerisinde yayınlanan İngiliz resmî yıllıklarına, hatıralara, tapu kayıtlarına, gelirdiğer kalemlerini gösteren istatistiki verilere varıncaya kadar eser adeta bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Çalışmanın birinci cildinde bölgede görev yapan 28 adet İngiliz görevlinin resmine yer verilmiştir.

Çalışmanın birinci cildi toplam 16 bölümden müteşekkildir. İlk bölüme geçilmeden önce 1914-1920 tarihleri arasında Mezopotamya'da/İrak'ta görevli iken öldürülmüş olan subayların bir listesi verilmiştir (Ek 2). Burada verilen bilgiler subayların rütbe, ölüm tarihleri, nerede ve kimler tarafından öldürüldükleri gibi bilgileri ihtiva etmesi açısından önemlidir. Türk bilim camiasında derli toplu böyle bir listeyi bulmak mümkün olamamaktadır. Çalışma bu açıdan da önemli bir kaynak konumundadır.

Çalışmada ilk üç baskı için önsözler sıralı olarak yerleştirilmiştir. Önsözler kısmı tamamlandıktan sonra günümüzde mevcut olmayan bir metot kullanılarak çeşitli sayfalarda dipnotlarda açıklanması beklenen açıklamalar buraya yerleştirilmiştir. Bu metot çalışmanın karmaşık bir yapıya sahip olduğu izlenimi vermektedir. Ancak ilerleyen bölümlerde dipnot düzeni oldukça akademik bir dil ve biçim ile düzenlenmiş olması bunun bir yanılsama olduğunu göstermektedir. Bu kısmın tamamlanmasının akabinde içindekiler, çalışmada kullanılan görsel öğe ve resimlerin listesi verildikten sonra Bibliyografya kısmına geçilmiştir. Oldukça zengin bir bibliyografyanın ardından giriş kısmına yer verilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümü 15, ikinci bölümü 17, üçüncü bölümü 12, dördüncü bölümü 14, beşinci bölümü 15, altıncı bölümü 12, yedinci bölümü 10, sekizinci bölümü 28, dokuzuncu bölümü 14, onuncu bölümü 27, on birinci bölümü 14, on ikinci bölümü 22, on üçüncü bölümü 22, on dördüncü

bölümü 27, on beşinci bölümü 24, on altıncı bölümü 28 sayfa olarak düzenlenmiştir.

Çalışmanın son bölümünde dört adet ilave vardır. Bunlar; 1914 ve 1915 yıllarına ait Arap ileri gelenlerinin konumları; İran Körfezi, kutsal yerler, hac yolculuğu, Şattü'l-Arap'ta bulunan İngiliz kuvvetleri, Basra ileri gelenleri, İngiliz işgal bölgesindeki muhalifler ve mülklerin durumu; İngiliz hükümeti ile İbn-i Suud arasında imzalanan anlaşma; 1914-1919 arasında savaşan İngiliz kuvvetleri ve savaş sürecinde Mezopotamya'da pul idaresi ile ilgili yazışmalardan oluşmaktadır. Çalışmanın son kısmı ise indeksten oluşmuştur.

SONUÇ

Çalışmada verilen bilgiler bir İngiliz devlet adamının kendi anılarına dayanmaktadır. Çalışmada verilen bilgiler değerlendirilirken bu husus dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Ancak verilen istatistiki bilgiler ve günü gününe Birinci Dünya Savaşı sırasındaki İngiliz ve Türk kayıpları bu konuda oldukça önemli bilgileri içermektedir. Ayrıca çalışmanın başlangıç kısmında verilmiş olan savaş sırasında öldürülmüş olan İngiliz subay ve görevlilerinin listesi; hem Türk bilim camiasında, hem de İngiliz bilim camiasında sahasında ender rastlanan derli toplu bir bilgidir. Çalışmayı önemli kılan bir diğer husus, verilen nüfus istatistiklerinde dönemi içerisinde oldukça güç koşullarda toplanmış olması muhtemel olan etnik ve mezhebi rakamlardır. Batı dünyasının günümüzde başta Ortadoğu olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinde sorunlu bölgeler oluşturma siyasetleri üzerine inşa edilmiş olan hâkimiyetlerinin bölge üzerindeki temellerini de eserde bulmak mümkündür.

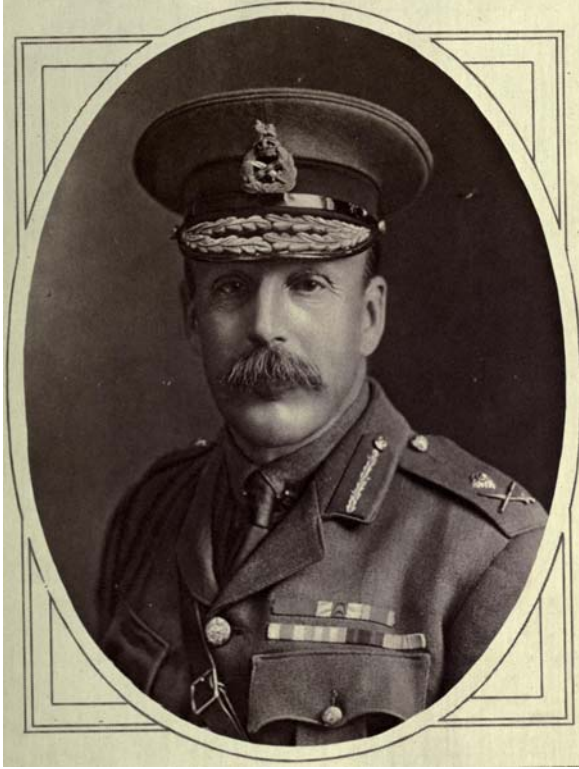
Çalışmanın bilimsel açıdan en büyük sorunu yazarın meselelere yaklaşımında objektifliğini kaybetmesidir. Bu durum eserin hemen hemen bütün bölümlerinde kendisini hissettirmektedir. Eserde dikkati çeken bir diğer önemli sorun -günümüzde de batı dünyasının vurgulamaya çalıştığı gibi -kendilerinin medeni, dünyanın geri kalan kısmında yaşayan insanlarsa gayri medeni olduklarını iddia ettikleri bakış açısıdır. Bu bakış açısıyla ele alınan meselelerde İngiltere'nin Irak merkezli kurduğu sistemin zaman zaman Osmanlı dönemiyle kıyaslanması da takdimin doğası gereği düşünülmüştür.

Çalışma bütün yönleriyle değerlendirilince, Irak'ın günümüz konjonktüründeki önemi göz önünde tutulduğunda oldukça değerli bir çalışmadır. Çalışmanın Türkçeye kazandırılması bölge üzerinde yürütülen faaliyetlerin tarihî temellerinin anlaşılmasında ciddi bir katkı olacaktır.

Ekler

Ek 1: Çalışmada isminden sıkça bahsedilen İngiltere'nin Irak işgalinde önemli görevler üstlenmiş olan İngiliz Korgeneral Stanley Maude'nin resmi

Ek 2: Irak'ta öldürülen İngiliz subay ve görevlilerin listesinden bir kesit

MEN OF THE CIVIL ADMINISTRATION OF MESOPOTAMIA		
Captain H. MACDONALD, M.C. (B.S.)	14th July.	<i>Killed at 'Amadia by Kurds (k) (m).</i>
Sapper R. TROUP. (B.S.)	14th July.	<i>Killed at 'Amadia by Kurds (k) (m).</i>
J. H. BILL. (I.C.S.)	2nd November.	<i>Killed near Bira Kapsa by Kurds (a) (m).</i>
Captain K. R. SCOTT, M.C. (I.A.)	2nd November.	<i>Killed near Bira Kapsa by Kurds (a) (m).</i>
Captain F. R. WALKER, M.B.E. (I.A.)	26th November.	<i>Died at Mosul of pneumonia (a) (m).</i>
Captain C. E. BERRY. (I.A.)	10th December.	<i>Accidentally killed (a).</i>
1920		
Major J. E. BARLOW. D.S.O. (B.S.)	3rd June.	<i>Killed at Tal 'Afar by Arabs (a) (m).</i>
Lieutenant B. STUART. (B.S.)	3rd June.	<i>Killed at Tal 'Afar by Arabs (a) (m).</i>
Sergeant A. WALKER. (B.S.)	3rd June.	<i>Killed at Tal 'Afar by Arabs (a) (m).</i>
Private W. LAWLOR. (B.S.)	3rd June.	<i>Killed at Tal 'Afar by Arabs (a) (m).</i>
Captain H. O. NEWLAND. (B.S.)	28th June.	<i>Died of disease (a).</i>
Captain M. PRIESTLY-EVANS. (I.A.)	10th July.	<i>Killed in action (a).</i>
Captain J. S. MANN. (B.S.)	22nd July.	<i>Killed at Kufa by Arabs (a).</i>
Captain R. C. GEARD. (I.A.)	27th July.	<i>Killed near Tahrin by Shakhwan bandits (f).</i>
Lt.-Col. G. E. LEACHMAN, C.I.E., D.S.O. (B.S.)	14th August.	<i>Killed by Arabs at Khan Naqra' (a).</i>
Captain D. P. O'BRIEN. (I.A.)	8th August.	<i>Died of disease (a).</i>
H. T. SPROTT. (Harbour-master.)	4th August.	<i>Died of disease (a).</i>
Captain W. T. WRIGHT, M.C. (B.S.)	13th August.	<i>Killed at Shahraban by Arabs (a).</i>
Captain J. T. BRADFIELD. (B.S.)	13th August.	<i>Killed at Shahraban by Arabs (a).</i>
Captain E. L. BUCHANAN. (late R.A.F.)	13th August.	<i>Killed at Shahraban by Arabs (a).</i>
Sergeant N. L. NISBETT. (B.S.)	13th August.	<i>Killed at Shahraban by Arabs (a).</i>
Sergeant-Major W. NEWTON. (B.S.)	13th August.	<i>Killed at Shahraban by Arabs (a).</i>
Captain H. SALMON. (B.S.)	28th August.	<i>Killed at Kifri by Arabs (a).</i>
Captain A. H. R. BEVAN. (I.A.)	30th December.	<i>Accidentally killed at Port Said (a).</i>

BİBLİYOGRAFYA

Makaleler

- “Obituary: Lieut.-Colonel Sir Arnold Talbot Wilson, K. C. I. E., C. S. I., C. M. G., D. S. O., M. P.”, *The Geographical Journal*, C. 97, No. 1, Haziran 1941, s. 72.
- Jacobsen, Mark, “Only by the Sword: British Counter- Insurgency in Iraq 1920”, *Small Wars And Insurgencies*, C. 2, No. 2, 1991, s. 323-363.
- Naiden, F. S., “British Scholar-Administrators and Iraq”, *The Journal of The Historical Society*, C. 7, No: 2, Haziran 2007, s. 179-199.
- Pearce, Robert, “Wilson, Sir Arnold Talbot (1884-1940)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, C. 59, New York 2004, s. 487-489.
- Vinogradov, Amal, “The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 3, No. 2, Nisan 1972, s. 123-139.

Tetkik Eserler

- Fieldhouse, D. K., *Kurds, Arabs and Britons: The Memoir of Wallace Lyon in Irak*, I. B. Tauris Yayınları, Londra 2002.
- Georgina Howell, *Daughter of The Desert, The Remarkable Life of Gertrude Bell*, Londra 2006.
- Gunter, Michael M., *Historical Dictionary of The Kurds*, The Scarecrow Yayınları, Oxford 2004.
- Hay, William Rupert, *Kürdistan’da İki Yıl 1918-1920*, Çeviri: Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2005.
- Hubbard, Gilbert Ernest, *From the Gulf to Ararat: An Expedition Through Mesopotamia and Kurdistan*, E. P. Dutton Company Yayınları, New York 1917.
- Hubbard, Ernest Gilbert, *Basra Körfezi’nden Ağrı Dağı’na Seyahat: Mezopotamya ve Kürdistan Üzerinden Bir Sefer*, Çeviri: Galip Alçitepe, Aram Yayınları, Diyarbakır 2012.
- Meiselas, Susan, *Kurdistan: In The Shadow of History*, Random House Yayınları, New York 1997.
- Öke, Mim Kemal, *Musul Komplosu 1918-1926, Genişletilmiş Altıncı Baskı*, İrfan Yayınları, İstanbul 2012.
- Wilson, Arnold Talbot, *Mesopotamia: Loyalties 1914-1917*, Üçüncü Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra 1936.

